

Fakamatala Mu'aki Nounou

Talu mei he 1960 tupu mo e 'aukau mai hotau kainga Tonga ki Nu'usila ni, ko e fekumi ki ha mo'ui 'oku lelei ange. Me'apango he kuo mo'ua hotau ni'ihii 'i he ngaahi palopolema 'o e pele pe va'inga pa'anga. Ko e fakatotolo ni na'e tupu ia mei he hoha'a 'a kimaotolu Tonga 'oku ngaue he mala'e 'o e mo'ui lelei, pea pehe foki mo e kau ngaue he ngaahi mala'e kehe kae'uma'a 'a e ni'ihii hotau kau takilotu. Ko 'emau tokanga ki hotau kakai kuo kavahia he ngaahi nunu'a 'o e va'inga pa'anga. Lahi e ngaahi talanoa ne mafola 'i hotau kainga Pasifiki pea a'utaki mai 'o hange ko e mole 'a e pa'anga, mo e koloa 'a e ngaahi famili kae toe ngaohi kovia e hoa, li'ekina e fanau, pea 'ikai tokangaekina e fanau lalahi.

Ne loto ai 'a kimaotolu 'i he timi ngaue Pasifiki ko e Vaka Ola 'i he Potungauae ki he Mo'ui a e Kakai (Auckland Regional Public Health Service) ke fai e fakatotolo ni. Na'a mau pehe ke fakatefito e fakatotolo he kainga Tonga he kuo 'osi fai e fakatotolo he ngaahi matakali Pasifiki kehe. Ko e ola e fekumi ni 'e vahevahe ia mo hotau kainga Pasifiki kehe 'oku nau mo'ua he faingata'a tatau.

Na'a mau fa'u ke kongu ua e fakatotolo. Ko e 'uluaki kongu na'e mahina 'e 18 'o kamata mei Tisema 2002. Ko e taumu'a ke fetalanoa'aki mo faka'eke'eke 'a e ni'ihii hotau kainga Tonga pea tanaki mo e ola e ngaahi fakatotolo kehe ki he va'inga pa'anga pea fai ha ngaue fakataha mo hotau kainga Tonga ki ha ngaahi founa te tau ala vete 'aki e ngaahi fakatamaki 'o e va'inga pa'anga. Ko e kongu hono ua, kapau 'e ma'u hano pa'anga ke fakahoko 'aki, 'e tefito ia ki hono fa'u ha palani ngaue fakatokolahi ki he malu'i mo fakasi'isi'i e palopolema, 'o fengau'e'aki mo e ngaahi kautaha kehekehe ki he mo'ui mo e ngaahi tapa kehe 'o 'etau nofo.

Ko e founa ne fai'aki e fakatotolo 'oku fakamahino ai 'emau feinga he hoa e founa ngaue mo 'etau to'onga mo'ui pe anga faka-Tonga kae 'ikai ko hono hikitanga mai ha founa ngaue muli 'oku 'ikai fenapasi. Ko ia ko e ngaahi tukunga fakakaukau mo e ngaahi mo'oni faka-Tonga, 'o hange ko e founa fakatotolo "Ko e Kakala" ('a Konai Helu-Thaman) ne mau ohi ke huluhulu e fakatotolo mo e fengau'e'aki mo hotau kainga 'o a'u ki hono fakaha atu e ola. Ko e founa 'o e "Kakala" 'oku ne fakahinohino ke fai e fakatotolo fakaako he founa 'o e toli mo e tui kakala faka-Tonga, ke toli, tui pea luva atu e 'ilo ke tau 'inasi ai.

Ko e kau taki lotu 'e toko 20 mei he ngaahi siasi pe kaingalotu kehekehe ne fai honau fakapotalanoa, pehe mo hono faka'eke'eke 'o e kau ngaue 'e toko 15 he mala'e 'o e mo'ui mo e

ngaue tokoni ki he kakai pe social service. Na'e toe faka'eke'eke foki mo e toko 15 'o hotau kau takimu'a he kainga Tonga ke fai 'a e toli 'enau 'ilo mo 'enau taukei 'o filifili pea tui mo tohi fakataha. Ne fakaafe'i mai mo e kau mataotao Tonga 'e ni'ihiki ke nau fale'i mo sivi e tui kakala. Pea ko eni kuo mau luva atu e kakala mo e 'ilo hotau ni'ihiki kiate kimoutolu kotoa kainga Tonga, ke tau ako kotoa mei ai.

'I he fakatotolo ko eni, 'oku 'uhinga 'a e palopolema 'i he pele pe va'inga pa'anga ki ha taha 'oku 'fa'a va'inga pa'anga pe hokohoko va'inga pa'anga 'o a'u ki he tu'unga 'oku hoko ha ngaahi palopolema 'i he ngaahi tapa kehe 'o 'ene mo'ui, tautefito ki he'ene pa'anga, ngaue pea mo hono vaa mo e ni'ihiki kehe.' (National Research Council 1999).

Ko e va'inga pa'anga 'oku faka'uhinga'i ia 'oku kamata meiate kinautolu 'oku 'ikai va'inga pa'anga 'o a'u ki he taupotu, 'a ia ko kinautolu 'oku uluisino ai e pele pa'anga. Ko e lahi pe si'i 'o 'ete va'inga pa'anga 'oku fua ia mei he vaha'a 'o e tokotaha 'oku 'ikai pele pea mo e tokotaha kuo uluisino ai e va'inga pa'anga mo hono ngaahi palopolema.

Na'e taumu'a 'a e fakatotolo ni ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha ngaahi palopolema 'oku fakatupu 'e he va'inga pa'anga 'i he kainga Tonga.. Na'e 'ikai ke mau fakamamafa kiate kinautolu kuo uluisino ai e pele pa'anga koe'uhi 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e poto ke fai 'a e ngaue ko ia. Ko ia ne fakamatala'i pe 'a e palopolema 'o e pele pa'anga 'o makatu'unga he 'ataakai fakasosiale mo e anga 'o e nofo. Ko e 'uhinga ia 'oku lahi ai pe 'a e lipooti ni ki he ngaahi palopolema felave'i mo e pele pa'anga kae 'ikai ko e 'uluisino 'a e va'inga pa'anga 'i ha taha.

'Oku tui foki e timi ki he fakamatala ko ia mei he fakatotolo 'a Abbott (ta'u 2000) kau ki he lahi 'o e va'inga pa'anga 'i Nu'usila 'o pehe ko e peseti 'e taha ono mei he tokolahi fakakatoa 'o e kakai Pasifiki 'oku va'inga pa'anga, ko e fa'ahinga 'oku nau mohu palopolema, tupu mei he va'inga pa'anga. Ko e fika ma'olunga eni 'i hono fakahoa ki he ngaahi matakali kehe. Na'e fakaha foki 'e he fakatotolo 'a e Australian Insitute for Gambling Studies (ta'u 1998) ko e kakai Pasifiki 'oku ala uesia taha 'e he va'inga pa'anga 'i ha toe matakali. 'Oku liunga ono e tu'unga uesia ko ia 'i hono fakahoa ki he kau palangi.

Na'e e'a mei he fakatotolo 'a e mo'ua hotau kainga tokolahi he ngaahi fotunga va'inga pa'anga kehekehe 'o hange ko e kasino, misini va'inga pa'anga, peti lova hoosi, mo e fakatau tikite lulu. Na'e mahino mai ko e misini va'inga pa'anga pe pokie machine 'oku fakapitenga he ngaahi feitu'u 'oku nofo ai e kainga Tonga, ko ia 'oku lahi taha 'ene fanau'i mai e palopolema. Neongo 'oku 'alu hotau ni'ihiki ki he kasino 'i loto 'Aokalani, ka ko e ngaahi fale misini va'inga pa'anga he ngaahi vahenga 'oku tau nofo ai 'oku lahitaha 'etau ngaue'aki pea ko e palopolema lahi taha ia.

‘Oku fakautuutu ‘a e fokotu‘u e fanga ki‘i fale va‘inga pa‘anga ni ‘i hotau ngaahi vahenga ka ko e ngaahi vahenga masiva taha ia ‘i ‘Aokalani.

‘I he lolotonga ni ‘oku tokosi‘i e kau ngaue pea si‘i mo e pa‘anga ke fai‘aki hono fakafepaki‘i e ngaahi palopolema ‘o e va‘inga pa‘anga ‘i hono fakahoa ki he fu‘u pa‘anga lahi ‘oku fai‘aki e ngaahi tu‘uaki fakatauele ki he va‘inga pa‘anga.

Me‘apango he kuo hiki ‘etau ‘amanaki mo ‘etau misi mei he fonua ko Nu‘usila ‘oku fonu he hu‘akau mo e hone ‘o hilifaki atu ki he fale va‘inga pa‘anga mo hono misini. ‘Oku kaunga e holo ki he fale va‘inga pa‘anga ‘a e ni‘ihi hotau kau taki, hou‘eiki fafine mo e ni‘ihi pehee ke fakakuihi ai kitautolu mei he kovi ‘o e va‘inga pa‘anga ‘o lau ‘oku sai pe. Kuo hoko ‘etau kamata tali ‘oku lelei pe ‘a e va‘inga pa‘anga ke mole atu ai e ngaahi tapu faka-Tonga na‘a tau anga ki ai pea tau lau eni e ngaahi fale va‘inga pa‘anga mo e ngaahi fale kava ‘oku lelei pe ke ‘ahia ‘e hotau kakai fefine. Kuo a‘u eni ki he faka‘uli ‘etau fanau ni‘ihi ‘o ‘ave ‘enau matu‘a ki he kasino pea nau takai holo kinautolu ‘i loto kolo.

‘I he vakai ‘a kinautolu ne fai honau faka‘eke‘eke ‘oku uesia kovi e kakai Tonga mo hotau anga fakafonua ‘e he va‘inga pa‘anga. Kuo uesia ai ‘etau mo‘ui lelei fakaesino, mo e anga ‘etau nofo. Ko e ni‘ihi e ngaahi nunu‘a ko e uluisino e va‘inga pa‘anga ‘i hotau ni‘ihi pea fe‘amokaki lahi e famili ‘o mole ai e ngaahi ‘api, ngaahi koloa kehe, pea maumau e nofo ‘api, lahi e fakamo‘ua, li‘aki e fanau, ta‘etoka‘anga‘i ‘etau fanau lalahi, pea fa‘a li‘aki e kau toulekeleka ‘e ni‘ihi ki he kasino.

Maumau e nofo ‘api ‘i he uesia ‘a e fa‘ee he pele pa‘anga ‘a e husepaniti. Ko e ngaahi fa‘ee ‘oku ngaahi kovi‘i ‘e he hoa, kuo nau kumi hufanga kinautolu ki he va‘inga pa‘anga ke mole tokua ai honau faingata‘a‘ia. Hoko e misini ko e fakanonga mei he mo‘ui popula ‘i ‘api pea ne pehe tokua ‘e fakakakato ai ‘ene misi ‘i he ma‘u ha‘ane pa‘anga mei he misini.

‘Oku hange ‘oku te‘eki mahu‘inga malie kiate kitautolu e pele pe va‘inga pa‘anga pea mo hono ngaahi palopolema pea ‘oku ‘i ai mo e ma‘u hala ‘o pehe ko e va‘inga pa‘anga ko e fa‘ahinga va‘inga fakafiefia pea ‘oku te ma‘u e faingamalie ke ikuna ha pa‘anga mei ai. Kuo mahino kiate kitautolu ia e nunu‘a ‘o e inu kava malohi mo e ifi tapaka, ka ‘oku te‘eki ha‘atau mahino tatau ki he kovi e pele pa‘anga. ‘Ikai ke tau ‘ilo ko e va‘inga pa‘anga ‘oku pule‘i pe ia ‘e he misini pe tekinolosia kuo ngaahi ke ikuna ia ka te mole kita. ‘Oku hala ha mei loto‘ofa ‘e taha ‘i he misini pele pa‘anga pea ‘oku hala ‘a e ma‘u ‘a e tokolahi ‘o pehe ko e pa‘anga kotoa kuo fafanga‘aki e misini ‘e toe foki mai pe. ‘Oku toe hala mo e ma‘u ko ia ‘o pehe ‘oku ‘i ai pe ngaahi taimi pau ke te va‘inga ai he kuo makona tokua e misini, ‘Oku mafola lahi e fananga ko ia ‘i hotau kainga.

'I hono fakavetevete 'o e fakatotolo 'o ngaue'aki e ngaahi fakakaukau faka-Tonga na'e mahino mai 'oku lahi e ngaahi 'uhinga 'oku pele pa'anga ai hotau ni'ihiki 'o 'ikai ko e 'uhinga maheni pe ko e fakafiefia, fakafeohi mo e fakasosiale. Na'e mahino 'oku pele hotau ni'ihiki mo e 'amanaki ke ma'u ha pa'anga. 'Oku nau fie tu'umalie. 'Oku nau tui ko 'ete ma'u ha pa'anga mei he pele pa'anga ko e monu'ia mo e tapuaki. Pea ka te ikuna he pele, ko e 'ofa ia 'a e 'Otua pea ko ia ai 'oku lelei pe ke te va'inga pa'anga.

Kuo fio 'etau tui ki he misi mo e ngaahi faka'ilonga pehee mo e vakai hotau ni'ihiki ki he va'inga pa'anga. Kuo hoko e pele pa'anga ko e founa lelei pe ia ke kumi ai ha pa'anga ke fua hoto ngaahi fatongia pea te ngali tangata pe ngali fefine ai pea mahino ai hoto tu'unga he nofo. Ko e fa'ahinga vakai pehee kuo vivili ai e ni'ihiki ke va'inga pa'anga pea ka ma'u ha fu'u pa'anga 'e fua kotoa hono ngaahi fatongia ki he lotu, famili mo e fonua. Kuo taulofu'u 'a e kovi 'a e vahenga, fe'amokaki mo e masiva, mo e fakatauele 'a e misini pele pa'anga ke pele ai hotau ni'ihiki.

Kuo a'u leva ke tau fakatonuhia'i e pele pa'anga ko e taha pe ia e ngaahi founa 'o 'etau feinga ke mafua e ngaahi kavenga. Ko e tokolahi hotau kainga 'oku fe'amokaki e ivi fakapa'anga pea kuo hoko ai ke fakatonuhia'i e pele pa'anga 'oku lelei pe ki he feinga.

Na'e ha foki mei he fakatotolo ko kinautolu 'oku fakapotopoto 'oku 'ikai te nau va'inga pa'anga. Ko kinautolu 'oku fakapotopoto 'oku nau leva'i honau ivi mo 'enau koloa 'o mafua e kavenga kotoa. Ko e fakapotopoto 'oku nau a'u 'o tu'umo'unga pea taki he nofo. Ko kinautolu 'oku fakavalevale te nau fonu mamahi mo fe'amokaki ma'u pe.

Ko e taha e taumu'a mahu'inga e fakatotolo ke tokoni kiate kinautolu 'oku nau fa'u lao mo tu'utu'uni he sosaieti ke fa'u ha lao 'oku hoa mo taau. Ko e ngaahi founa ke vetekaki e palopolema 'o e va'inga pa'anga ke fa'u ia 'o makatu'unga he langa e mo'ui lelei 'a e kakai, pea hoa mo taau mo e to'onga mo'ui mo e anga fakafonua 'a e kakai 'oku uesia 'e he palopolema. Kuo hoko eni e palopolema 'i he va'inga pa'anga ko e fatongia ia 'o e Potungaue Mo'ui 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi fakatotolo hange ko ia kuo mau fakahoko 'o fakavetevete 'a e ngaahi tui faka-Tonga 'e tokoni ia ki he fa'u lao mo e tu'utu'uni 'oku langa fonua.

Kuo ma'u fakakau ki he lipooti ni 'a e ngaahi fokotu'u ke tokoni ki he Pule'anga, ngaahi kosilio fakakolo, ngaahi potungaue mo'ui, ngaahi potungaue tokoni ki he kakai, kau taki hotau kainga Tonga, kau taki lotu, pehe ki he kau takimu'a he ako mo e ngaahi mala'e kehe. 'Oku mahino mai e fiema'u vivili ke fa'u leva ha founa ke tau ngaue fakataha ai ke veteange 'a e palopolema ni mei hotau lotolotonga. Ke tau fa'u ha ngaahi lao ke malu'i mo mapule'i e mafola

'a e ngaahi pisinisi pele pa'anga, pea mo hono tu'uaki. Ke fa'u ha ngaahi polokalama ke tokoni ki he kakai pea veteange 'a e faingata'a 'o e pele pa'anga.

Na'e hoko e founa fakatotolo ne mau ngaue'aki ke fai ai e fekitengaki mo e ngaue faaitaha mo hotau kau taki 'i he tapa kehekehe 'o 'etau nofo, pea langa'i mai ai mo e faka'amu ke tau ngaue fakataha, ke tau vete fakataha e palopolema 'o e pele pe ko e va'inga pa'anga.

'Oku 'ikai ha ofo ia he mafola vave 'a e palopolema 'o e va'inga pa'anga 'i he lotolotonga e kainga Tonga he 'oku 'ohofi kitautolu mo hotau masiva 'e he kau pisinisi pele pa'anga 'o nau tu'uaki mo fakatauele, pea 'oku 'ikai ke tau alaanga mo e pele pa'anga mo hono ngaahi nunu'a. 'Oku vivili e fiema'u ke vete leva e faingata'a ni.